

НАСТАНОВА ЯК ЧИННИК КУМУЛЯТИВНОГО ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ

Аналізуються теоретичні підходи зарубіжних і вітчизняних авторів до поняття «настанова» з огляду на можливість їх застосування для пояснення феномена кумулятивного фізіологічного афекту та побудови дослідження, спрямованого на визначення схильності особи до кумуляції напруги на першій фазі фізіологічного афекту.

Ключові слова: швидкоплинний фізіологічний афект, кумулятивний фізіологічний афект, настановна сфера особистості, соціальна настанова, особиста гіпотеза, контроль, фіксована настанова, первинна настанова.

Постановка проблеми. У більшості сучасних кримінальних кодексів країн світу передбачається, що будь-яка особа підлягає кримінальній відповідальності тільки у тому випадку, якщо вона усвідомлювала соціальний зміст і значущість учиненого діяння та могла регулювати свою поведінку. З цього логічно очевидна необхідність обов'язкового врахування під час призначення покарання такого стану, як фізіологічний афект. Проте за аналізу вітчизняної правозастосовної практики особливо простежується нехтування обставинами, які вписуються в поняття накопиченого, або кумулятивного афекту, та скептичне ставлення до нього. Це суперечить тому, що динаміка самої афективної розрядки однакова і у швидкоплинному, і в кумулятивному афекті. В обох випадках спостерігається однакове звуження свідомості особи та значна обмеженість здатності її до самоконтролю чи самовладання. Єдине, чим відрізняється кумулятивний афект від швидкоплинного, є розтягнутість у часі його першої фази. Часто в експертній та судовій практиці виникають проблеми кваліфікації сильного душевного хвилювання в ситуаціях кумулятивного афекту саме через неочевидність зв'язку між причиною, яка викликала стан афекту, та афективною реакцією у зв'язку з розтягнутістю у часі першої фази. Відтак зрозуміло, що неочевидність першої фази накопичення емоційного напруження не має ставати підставою для невизнання самого стану афекту в процесі розгляду справи. Тим паче, що неочевидним перший етап накопичення залишається лише через відсутність дієвого інструментарію для фіксації ймовірності його виникнення у певної особи під час проведення судово-психологічної експертизи. З уваги на це актуально з'ясувати сутність механізму включення цих примітивних форм

поведінки та встановити, від чого залежить форма перебігу першої фази афекту, його миттєвої чи кумулятивної форми.

В момент афективної розрядки в обох випадках контролююча функція свідомості значно послаблена, включаються найпростіші архаїчні форми реагування (навіть незважаючи на звичайний рівень розумових здібностей індивіда і загального рівня розвитку пізнавальної сфери загалом). Якщо безпосереднього зв'язку із інтелектуальною сферою та спрощеними формами афективного реагування майже нема, виникає потреба проаналізувати ті приховані за межами суб'єктивного контролю механізми, що виходять на перший план і детермінують прості форми афективної розрядки, найперше – особливості настановної сфери особистості.

Стан дослідження. Поняття, яке у російськомовній традиції психологічної науки отримало назву «установка», а в українській діаспорі ХХ сторіччя – «настанова», розроблялося у вітчизняній психології представниками грузинської школи Д.М. Узнадзе, В.Г. Норакидзе, Ш.А. Надірашвілі. Наближені за змістом поняття трапляються у вітчизняній школі: «ставлення» – за І.М. Мясищевим, «спрямованість» – за Л.І. Божович і «особистісний смисл» – за О.М. Леонтьєвим. Цікаві теорії щодо ієрархії цих понять висунуті О.Г. Асмоловим і В.О. Ядовим. В англійській традиції поняття, близькі до тих, що у вітчизняних учених розумілося під поняттям «настанова», позначалося двома термінами: «attitude», яке вперше запровадили У. Томас і Ф. Знанецький, пов'язуючи його з поняттям «цінності» та розглядаючи в соціально-психологічному аспекті, та «set» – у розуміння більш елементарної готовності діяти певним чином. Однак, використовуючи ці поняття, дослідники вивчали їх, розглядаючи розрізнені характеристики феномена настанови, а тому дуже по-різному його трактували. А. Largins, E. Merf, D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballachey, T.M. Newcomb, T.M. Newcomb зважали у розумінні її природи на теорію навчання (соціалізації). Представники теорії «поля» W. Kohler, H. Wallach, K.A. Lewin, M. Wertheimer, Wicher F.W, не відкидаючи повністю феномен соціальної настанови (атитюду), зводили його роль у поведінці людини до дії законів психічного «поля» у вигляді лише моделі поля сприйняття. Y.S. Bruner, G.Y. Cuci, F. Heider, C.E. Osgood, I. Sarnoff, M.B. Smith, P.H. Tannenbaum аналізували процес формування та закономірностей функціонування соціальних настанов і провідну роль відводили процесу мотивації. D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballachey зробили спроби системного розгляду феномена настанови.

Мета статті – на основі аналізу теоретичних підходів установити таке наукове уявлення про поняття «настанова», яке давало б змогу

визначити чинники схильності до кумуляції напруги першої фази за виникнення фізіологічного афекту, та теоретично обґрунтувати схему експериментального дослідження схильності до кумулятивного афекту.

Виклад основних положень. Якщо зважати на історичний аспект становлення поняття «настанова» то, як наголошував G.W. Allport [1], настанова є підґрунтям розвитку соціальної психології та найбільш операціональним і чітко визначеним її поняттям. Тому західна традиція більшою мірою наголошувала саме на соціальних формах настанови (атитюдах).

Щодо розуміння соціального аспекту настановної активності особистості, то W.Y. Thomas та F.U. Znaniecki визначають соціальну настанову душевним станом у формі певного ставлення до ціннісних об'єктів, яке сформувалося у особи в життєвому середовищі і визначає її реальну активність у житті [2]. З огляду на поставлену мету можна зауважити, що у визначенні настанови згадується поняття «цінності», що трактується як соціальне значення об'єкта для групи людей, які знаходяться в соціальній взаємодії. Тому до таких об'єктів у особистості може сформуватися настанова певної спрямованості. Отже, соціальна настанова тлумачиться як феномен, що, з одного боку, зорієнтований на соціальну цінність, а з іншого – на особистість, її потреби та прагнення.

Проте спершу більшість авторів наголошували або на соціальному значенні настанови (attstude), або на індивідуально-поведінковому (set). Часто виокремлювалися тільки деякі аспекти феномена настанови. Учені розглядали їх ізольовано. Це призводило до втрати цілісної картини механізмів її функціонування. Так, хоча й цікавою, проте, на жаль, доволі однобічною є позиція у дослідженні F. Heider [3], який вивчав саме емоційно-афективний аспект настанови. Так само однобічним було розуміння настанови в схемі активності особистості, запропоноване A. Greenwald [4]. Водночас, часто різні аспекти настановної сфери особистості змішувалися, тому намагання створити для них єдину теорію не давало результатів. Прикладом виявлення невідповідності однобоких теоретичних конструктів став так званий парадокс Р. Лап'єра, який експериментально виявив очевидну невідповідність між висловленою конкретною соціальною настановою та вчинком [5]. Вчені, які намагалися його вирішити, умовно виділили такі тенденції: роз'єднання регулятивних функцій вербальних і невербальних настанов, розділення установ на ситуативні та об'єктивні, виникнення сумніву в регулятивній функції соціальних установ. Так, J.M.F. Jaspers вважає, що на шляху від компонентів настанови, які виражаються вербально, до поведінки, виникають перешкоди, а саме, – інші настанови, що також співвідносяться з ситуацією, проте мають

більшу силу та здатність визначати поведінку [6, с. 237]. М. Рокіч наголошував на тому, що поведінка визначається і настановою на об'єкт (наприклад, подразник), і настановою на ситуацію (соціальні норми поведінки) [7, с. 294]. Подібну позицію висловлював і Л. Лінн [8], який назвав це «соціальною залученістю», що визначає рівень узгодженості між настановою та поведінкою. М. Fishbein [9], який стверджував, що у випадках взаємної невідповідності певним чином усвідомлених компонентів настанови (когнітивного та ціннісного) поведінка спрямовується вже не стільки настановою, а іншим психологічним утворенням, який він назвав «атитюдом до певної поведінкової активності», що відрізняється від «атитюду на об'єкт».

З огляду на обрану мету дотримуємося позиції необіхевіористів Ю. Галантера, Н. Міллера та К. Прібрама [10], та такого представника феноменологічної психології, як А. Бочоришвілі [11], адже саме вони вважали за необхідне диференціювати в структурі настанови психічну реальність принаймні у сфері свідомого переживання та фізіологічної активності. І наголошуємо, що під час вивчення афективних станів необхідно зважати на узгодженість настанов на ситуацію і на об'єкт, відповідно на позиції, які висловлювали М. Рокіч, Л. Лінн і М. Fishbein.

У подальшому науковці вважали, що настанова є достатньо гнучким поняттям, яке може бути використане і для аналізу простої предиспозиції індивіда, і будь-якої стереотипної форми поведінки, що визначена соціумом, створюється концепція ієрархічної структури мотивації, в якій вищий рівень є більше контрольованим та виконує регуляторні функції щодо нижчих. Зразком системного розгляду феномена настанови у західній психології є спроба таких видатних учених, як D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballacheу [12], адже в понятті настанови вони спромоглися об'єднати майже всі аспекти, які на той час вивчалися іншими дослідниками фрагментарно та ізольовано один від одного. Згідно з комплексним підходом, D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballacheу розглядали соціальну настанову не як ізольоване явище, а як складову всієї системи настанов – настановної сфери особистості. Вони довели, що окремі аспекти настанови (пізнавальні, емоційні та поведінкові компоненти) знаходяться в тісному взаємозв'язку. Так, наприклад, пізнавальна оцінка індивідом певного об'єкта пов'язана з його емоційним ставленням і відповідними поведінковими тенденціями активності, що з'являються в особи стосовно цього об'єкта.

Радянські науковці дотримували концепції інтергративно-системного розуміння взаємозв'язку різних настанов та їх складових. Маючи різні рівні, настанови розглядалися і на рівні найпростішої напередготовності до певного ситуативного реагування, і на рівні атитюдів як

соціально-психологічних феноменів, коли така готовність вже визначала соціальні форми реагування [13].

Щоб досягнути поставленої нами мети, можна звернутися до концепції О. Г. Асмолова про ієрархічну структуру настанови [14]. О. Г. Асмолов вважав, що відповідно до об'єктивних детермінант діяльності – мотиву (предмета, потреби), мети (усвідомлено передбаченого результату), умов здійснення дії, а також змісту, що розкривається під час вивчення діяльності в аспекті свідомості, можна виділити три рівні настановного регулювання діяльності людини: смислові, цільові та операціональні настанови.

Смислова настанова детермінована мотивом і виступає в формі певного ставлення суб'єкта до мети, набуваючи особистісного сенсу. Коли йдеться про афективну поведінку, смислова настанова є готовністю до оцінки конкретної ситуації як психотравмуючої і такої, що потребує термінового реагування. Саме смислова настанова визначає загальну тенденцію поведінкової активності залежно від виникнення тієї чи іншої ситуації, яку індивід готовий суб'єктивно розпізнати як психотравмуючу. Далі смислова настанова «включає» настанови нижчих рівнів, а саме – операціональні, які релевантні закріпленням у минулому досвіді стереотипам поведінки.

Цільова настанова виконує роль інтегратора настанов смислового і операціонального рівнів. Цільові настанови активуються, як тільки смислові стають нездатними когнітивно «ідентифікувати» особливості ситуації та виробити адекватну до них лінію поведінки. В такому разі цільові настанови трактуються як напередготовність до захисної реакції, спрямованої на усунення психологічного дискомфорту. Часто не сягаючи свідомого рівня, цільова настанова може виявлятися у вигляді неконтрольованої поведінки навіть тоді, коли ситуація вже змінилася. Тобто, включившись на нейтралізацію дискомфорту, залежно від сталих стереотипів реагування, вона може або спрямовуватися на зовнішнє джерело дискомфорту, або на уявне джерело-каталізатор (так звана «реакція повз»), коли особа розряджається не на реальне джерело, а на випадковий подразник, на себе тощо. Тому часто не отримуючи патологічне спрямування, цільові настанови виступають як сила, що вийшла з-під свідомого контролю суб'єкта, і виявляються в тенденціях до завершення перерваної дії. Тоді включаються «санкціоновані» цільовою настановою сталі стереотипи поведінкової розрядки, до яких у індивіда вже існує готовність, а саме – операціональні настанови. Під операціональними (у інших учених – фіксованими) настановами розуміється готовність до певного способу поведінкової активності чи афективної розрядки (відповідно до форми визначеної цільовою настано-

вою). Залежно від індивідуальних особливостей та сили емоційного забарвлення, вона може бути складнішою чи простішою, більш чи менш контрольованою [14, с. 354–367].

На нашу ж думку, краще пояснити парадокс невідповідності між поведінковою реакцією та настановами можна на основі диспозиційної концепції В.О. Ядова [15]. В ієрархічній системі В.О. Ядова функціонують такі диспозиції:

1. Елементарні фіксовані настанови, що формуються на основі вітальних потреб і у найпростіших ситуаціях позбавлені модальності (переживання «за» чи «проти») та неусвідомлені. Наприклад, безпека та уникнення дискомфорту.

2. Другий рівень диспозиційної структури – система фіксованих соціальних настанов, кожна з яких містить три основні компоненти (емоційний, когнітивний, поведінковий), які формуються під впливом соціальних потреб і відповідних соціальних ситуацій. Наприклад, оцінка певного об'єкта чи ситуації як психотравмуючого.

3. Ще один рівень – загальна спрямованість інтересів індивіда на певну сферу соціальної активності, або базові соціальні настанови, які формуються на основі більш складних соціальних потреб, стійкіші, аніж настанови попередніх рівнів. Наприклад, прагнення відстоювання власних інтересів за несприятливих умов.

4. Найвищий рівень – система ціннісних орієнтацій на мету і задачі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей, яка формується на основі вищих потреб і відповідно до загальносоціальних умов. Наприклад, здатність за можливості стримувати соціально неприйнятні (руйнівні) форми афективної розрядки.

Відтак, основна функція диспозиційної системи чи, іншими словами, настановної сфери особистості – психічна регуляція поведінкової активності суб'єкта у соціальному середовищі. Якщо структурувати поведінкову активність взагалі і фізіологічні афективні її вияви зокрема, то можна виділити декілька ієрархічно розташованих рівнів: перший рівень – оцінка ситуації на основі настанов сприйняття; актуалізація готовності певного типу захисного реагування; активність соціальних стримуючих настанов, сила яких залежить від стійкості та емоційного тла суб'єкта; афективна розрядка як розгальмована установна поведінкова реакція.

Суб'єктивна «доцільність» включення до регуляції поведінкової активності певного диспозиційного утворення на основі попереднього досвіду безпосередньо залежить від психотравматичності ситуації у вигляді загрози вітального чи соціального рівня. Можна сказати, що індивідуальна афективна поведінка обумовлена сукупністю індивідуально-психологічних властивостей особи – особливостями її настанов-

ної сфери. На соціальну поведінку суттєво впливає рівень організованості особистості – те, наскільки чітко узгодженими і в якій спосіб співвідпорядкованими є різноманітні мотиви та настанови, і за невідповідності одних настанов іншим, чим нижчий цей рівень, тим більше шансів він має у визначенні поведінки у ситуації, що не піддається свідомому обмірковуванню, тим паче несподіваними та непередбачуваними є дії і вчинки людини для неї та для інших.

Отже, таким видатним ученим, як О.Г. Асмолов, В.О. Ядов та ін., удалося подолати спрощене бачення, притаманне західним дослідникам, та в їхніх інтегративних теоріях відбулося об'єднання всіх чинників, які визначають поведінку на основі такої провідної її детермінанти, як настанова. Західні автори деталізували розуміння поняття настанова, яке робить їх теорії більше придатними для досягнення мети статті.

Д. Перк для характеристики специфічності настанови визначив такі її ознаки:

- настанова визначається в якості певної орієнтації індивіда на об'єкт діяльності або цінність;

- настанова не є автоматичною стереотипною детермінантою поведінки, проте вона містить певну силу (енергетичний агент), що іноді існує латентно;

- енергетична сила настанови динамічна за своєю інтенсивністю (інколи вона в актуальному стані, інколи – у порівняно інафективному);

- настанова набувається та формується в процесі особистісного досвіду [16, с. 38–41].

Представник радянської школи О.Р. Ратінов також уважав, що фіксовані настанови є вкоріненими диспозиційними властивостями особистості, що визначають тенденції внутрішніх переживань (емоційно-суб'єктивної оцінки ситуацій) та відповідної зовнішньої поведінкової активності. Тому він також виділяв такі властивості фіксованої настанови, як набутий характер, стійкість, спрямованість (на конкретний об'єкт чи ситуацію), узагальненість, здатність іррадіювати та «наосліп» екстраполоватися на інші об'єкти, прихованість існування, готовність до певної оцінки значення зовнішніх стимулів [17].

Такий підхід дуже важливий в контексті нашого дослідження феномена кумулятивного афекту, адже тут наявна система оціночних ставлень, яка є передумовою виникнення афективної готовності у разі наявності загрозливої ситуації. За виникнення психотравмуючої афектогенної ситуації виникає латентне накопичення енергетичного агенту настановної реакції. Цей енергетичний агент не обов'язково може миттєво актуалізуватися, а за наявності внутрішніх стримуючих факторів може тривалий час знаходитися у інафективному стані. Система

ціннісних настанов, стримуючих поведінкових чинників та форма кінцевої розрядки формується у індивіда впродовж життя (в тому числі на основі особистісного досвіду).

Y.S. Bruner та M.B. Smith визначили настанову як вмотивовану готовність до дії, що стосовно певного класу явищ обумовлює активність певної спрямованості. [18]. Це важливий висновок для розуміння досліджуваного нами кумулятивного афекту, адже він містить компонент готовності до певної реакції розрядки за умови виникнення відповідного афектогенного стимулу. І хоча Y.S. Bruner визначав механізм, що опосередковує вплив мотивації на сприйняття, як «гіпотезу» в традиції когнітивної школи психології, все одно за змістом його розуміння було дуже наближеним до поняття настанови та перегукувалося із змістом, який у англомовній традиції вкладали у термін «set». І «гіпотеза», і настанова розглядалися як певні схеми поведінки, що актуалізуються як процес прийняття рішення на основі пошуку та врахування інформації, що надходить ззовні. Як і настанова, «гіпотеза» має таку важливу енергетичну характеристику, як її сила. І чим «гіпотеза» сильніша, тим вірогідніша її актуалізація, тим менше необхідно стимульної інформації для її підтвердження. Ще однією схожістю «гіпотези» з настановою є особливість визначення її сили, адже вона залежить від частоти попереднього підтвердження, кількості альтернативних «гіпотез». Відтак адекватність сприйняття певного об'єкта, явища чи ситуації, загалом забезпечується відповідністю інформації, що надходить, до моделей, які існують у перцептивному досвіді суб'єкта [18]. Схожість понять «гіпотези» та настанови дозволила нам звернутися й до цієї теорії за пояснення специфіки перебігу афективної розрядки (особливо у кумулятивних афектах, коли виявляється так звана «реакція повз»). Якщо внаслідок, наприклад, афективного звуження свідомості виникає певна невідповідність до вже існуючих у перцептивному досвіді суб'єкта моделей, то образ реальної дійсності викривляється. Це активує стереотипні (об'єктивно невідповідні, неадекватні) механізми сприйняття, контролю, захисту та конкретної поведінки. Тому в будь-якій нестандартній психотравмуючій ситуації з елементом неочікуваності, коли у індивіда несформована виражена лінія поведінки, а миттєва категоризація неможлива, відбувається автоматична реакція за певними, виправданими попереднім досвідом особи (нехай навіть спрощеними), стереотипами (шаблонами, схемами). Механізм впливу на силу «гіпотез» пов'язаний із частотою попереднього підкріплення в індивідуальному досвіді особи та, відповідно, з настановами, які виникли на його основі. В ході соціалізації особистісне сприйняття трансформує «гіпотези» відповідно до сформованих стереотипів «Я» та до

референтного оточення. В стані ж афективного розладу сприйняття детерміноване більшою мірою «гіпотезами» самого індивіда, адже під впливом психогенного чинника порушується механізм емпатії, що перешкоджає адекватно сприймати та оцінювати поведінку інших людей. Відтак в афективно зарядженій свідомості індивіда відбувається підміна об'єктивної дійсності настановними стереотипізованими внутрішніми образами, які й включають відповідну власне до цих образів форму афективної розрядки. Отже, якщо якась гіпотеза, не маючи альтернативного досвіду, тривалий час у досвіді певного індивіда підтверджувалась (наприклад, про те, що певна особа завжди з нього знущається і це ніколи не завершиться), то він може керуватися більше свідомими «гіпотезами», прийнятими у його соціальному оточенні (наприклад, про неприйнятність виявів агресії не залежно від обставин), до того моменту, поки сила його внутрішніх гіпотез (наприклад, що цього більше неможливо ні витримати, ні змінити) не набуде такого рівня, що під дією певного зовнішнього стимулу відбувається переключення із соціальних настанов на стереотипні внутрішні, які підміняють зовнішню дійсність суб'єктивним сприйняттям і об'єктивна значущість зовнішнього подразника втрачає значення на момент включення афективної реакції. Тому тлумачення, яке зараз зафіксоване у свідомості багатьох суддів і передбачає, що причиною виникнення афективної ситуації є об'єктивно сильний подразник, який безпосередньо передусь афективній розрядці, не завжди відповідає дійсності. У разі, коли змістом соціальних настанов референтного оточення індивіда є засудження будь-якої агресивної реакції не залежно від ситуації, і Я-концепція індивіда ґрунтується на його відповідності цим настановам, процес накопичення сили внутрішньої «гіпотези» може бути достатньо тривалий, а розрядка може настати як відповідь на незначний з точки зору об'єктивної реальності стимул за схемою «останньої краплі». Тому за сучасної української правозастосовної практики, пом'якшення провини внаслідок сильного душевного хвилювання отримують люди із асоціальними свідомими настановами, а люди, у яких сильні переконання про неприпустимість агресивних дій, – ні. Це, вважаємо, несправедливо.

Провідне значення в розумінні форми афективного реагування набуває специфіка суб'єктивної настанови індивідуального сприйняття. Як зазначали Н. Cantril та М. Sherif, під час вивчення закономірності вироблення та закріплення настанов специфіка реагування визначається особливістю сприйняття й розпізнавання зовнішніх стимулів [19]. На основі першого етапу пізнання – сутнісного відображення – у перцептивній сфері створюються первинні настанови, що й визначають характер (форми) взаємодії з дійсністю. Підтверджує наші судження

щодо необхідності врахування суб'єктивної оцінки афектогенного стимулу і концепція G. Y. Cuci, C. E. Osgood, P. H. Tannenbaum [20], які виділяли саме оціночну сутність настановного формування ставлення особи, що й визначає кінцеву «кваліфікацію» індивідом рівня значущості психотравмуючої ситуації та включення відповідної форми афективного реагування на неї, і концепція I. Sarnoff*, який безпосередньо й намагався розглядати настанову в контексті диспозиційної реакції сприйняття чи несприйняття певних явищ чи об'єктів.

J.W. Ferguson на основі теорії настанови намагався дослідити компоненти ядра особистості та вивчити їх організацію. Зокрема ним було встановлено, що є можливість вимірювання внутрішньої організованості людини через визначення рівня домінування двох полярностей, а саме: внутрішньої організованості, з одного боку, та конфліктності людини – з іншого [21, с. 57–63]. Це також узгоджується з описаним нами на підставі теорії «гіпотез» психологічного механізму кумуляції першої фази фізіологічного афекту.

З огляду на зазначене в подальших дослідженнях необхідно акцентувати на можливості врахування в структурі соціальної настанови трьох компонентів, пам'ятаючи про те, що їх відокремлення, яке часто виникає в процесі аналітичного вивчення, доволі умовне. Зрештою, і на думку D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballachee, особистість характеризується своєю сукупністю настанов і тенденцією засвоєння (прийняття) схожих, сумісних із власними настановами, а також відсіювання несумісних із існуючими у індивіда настановами. Таке відсіювання несумісних настанов, відповідно до концепцій психоаналітичної школи, не означає їх зникнення із психіки індивіда взагалі. Такі настанови витісняються у поле підсвідомості та, накопичуючи там енергію (за теорією «гіпотез» силу), якраз і запускають неконтрольовані афективні реакції за схемою «останньої краплі».

За розгляду настановного підґрунтя афективної поведінкової активності особи варто зважити на роботи таких представників менінгерської школи, як Р. Гарднер та Дж. Клейн. Досліджуючи детермінанти поведінкової взаємодії особистості з навколишнім світом, вони вводять поняття «контроль», який й виступає, умовно кажучи, посередником між внутрішніми та зовнішніми вимогами середовища. Саме цей механізм, з одного боку, включається відповідно до вимог конкретної ситуації, а з іншого – визначається особистісним ставленням індивіда до неї. Якщо врахувати, що в стані афективної розрядки соціалізовані

---

* Sarnoff I. Psychoanalytic Theory and Social Attitudes / I. Sarnoff // Public Opinion Quarterly. – 1960. – 24. – P. 251–279.

форми адекватної поведінки значно пригнічується, а інколи й втрачаються, то провідного значення набувають найпростіші переддиспозиції реагування, що закріпилися в людини і суто на природному рівні (агресія, як захисна реакція будь-якої високоорганізованої біологічної істоти), і в процесі ранньої соціалізації (у разі формування екстрапунітивності, то агресія має зовнішній характер, а у разі інтрапунітивності – аутоагресивний характер). Така ситуація потребує поглибленого аналізу цих прихованих глибинних механізмів настановної активності, адже саме вони й включаються в умови зниження контролюючої функції свідомості та визначають конкретну форму афективного реагування. І якщо проблема афективної поведінки має врешті-решт соціальну причину і соціальний прояв зовнішньої розрядки, то саме механізми соціальних норм емоційного контролю агресивних імпульсів у референтній групі суб'єкта визначатимуть схильність до кумуляції першої фази фізіологічного афекту. Саме люди із соціальними настановами, які передбачають вимоги високого рівня контролю агресивних виявів, триваліше стримуватимуть свої агресивні потяги щодо зовнішніх стимулів, і друга фаза афекту може настати у них у відповідь на, з суб'єктивної точки зору, незначний зовнішній подразник за схемою «останньої краплі», коли витіснені у підсвідомість, несумісні із свідомими соціальними настановами, індивідуальні фіксовані настанови набудуть достатньої сили, щоб відключити зовсім свідомий контроль. Якщо особа має схильність до інтрапунітивності, то автоматична розрядка набуде виду автоагресії, а якщо експунітивності – афективної фізіологічної розрядки на іншу особу.

Когнітивний стиль виступає доволі стабільною структурою контролюючого механізму поведінки, що й визначає індивідуальний стиль адаптації, і який об'єктивується в особистісних особливостях пізнавальної процесів. З позиції менінгерської школи, контроль стає індивідуальною стратегією розв'язання особою певного класу завдань, і залежно від значущості ситуації та індивідуальних характеристик особи може визначати особливості афективного реагування. Схема ж «останньої краплі», очевидно, запускається залежно від темпераментних характеристик особи та пов'язана зі стійкістю нервових процесів.

Якщо звернутися до вітчизняної традиції, то слід розпочинати розгляд із основоположника тбіліської школи теорії настанови Д.М. Узнадзе. Вона наближена до понять «контроль» та «гіпотеза» як форми актуалізації мотиваційної сфери людини. Однак психологи тбіліської школи поглибили концептуальний зміст елементарної фіксованої настанови, наголошуючи, що саме вона в усьому своєму розмаїтті рівнів та проявів детермінує існування та актуалізацію тих самих механізмів захисту чи контролю [22].

Коли йдеться про різноманітність видів настанов, варто згадати, що, крім «фіксованої настанови», що утворюється на ґрунті імовірнісних ознак ситуації. Науковці тбілівської школи виокремлювали ще й так звану «дофіксовану настанову» (елементарну чи первинну настанову, а в англomовній традиції set), яка виникає на основі мотивації активності та визначає ставлення людини до конкретної мети. Наприклад, коли людині покласти в руки однакові кулі та попросити підняти важчу, то вона, не зважаючи на об'єктивні обставини, обере котрусь. А якщо повторювати цей експеримент кілька разів, то найчастіше буде виокремлюватися за різними показниками ваги чи величини кулька, яка знаходиться у одній і тій же руці. Аналізуючи види первинних настанов, Ш. А. Надирашвілі розрізняв «актуально-миттєві» та «диспозиційно-підкріплені» [23, с. 112]. Проведені науковцями тбілівської школи дослідження довели, що, окрім усвідомлених психічних актів, саме елементарна чи первинна настанова існує як специфічна сфера психіки, тобто як «модус цілісного стану суб'єкта», що визначає певну спрямованість поведінкової активності та характеристики фіксованих настанов.

Д.М. Узнадзе на основі широкого експериментального вивчення настанов розробив методикау вивчення характеристик формування елементарної фіксованої настанови, які є індивідуальними для кожної людини, і довів повну зайвість традиційного поняття «несвідомого», їх внутрішня природа нічим не відрізняється, адже функціонують вони за однаковими принципами на основі активності настанов, які виявляються у кожної живої істоти в процесі її взаємодії з дійсністю [24, с. 35–36]. Якщо зважити на те, що механізми формування елементарних настанов є чітко вимірюваними, незмінними та суто індивідуальними для конкретної особи характеристиками, а, будучи позасвідомими феноменами, не можуть бути симульованими в процесі дослідження, отримуємо дуже надійний інструментарій для судово-експертного дослідження схильності до кумуляції афекту. Відтак, аналізуючи мало усвідомлений характер афективної поведінкової розрядки, ми так само можемо вважати, що, справді, не вся активність людини має усвідомлений характер, але все одно вона детермінована наявними фіксованими настановами, характеристики якої визначаються незмінними індивідуальними характеристиками первинних елементарних настанов, фіксованих настанов, а також соціальними свідомими настановами. І хоча фіксована настанова й не завжди є феноменом свідомості, але здійснює вирішальний вплив і на усвідомлені, і на неусвідомлені процеси, нагальна потреба особи «задовольнити» афективне прагнення розрядитися в певний спосіб також детермінована її настановною сферою. Експериментально вивчаючи настановну сферу конкретного до-

сліджуваного, можна визначити індивідуальну схильність до перебігу першої фази у разі виникнення у нього стану афекту.

Однак, аналізуючи феномен афективного поведінкового акту, слід зважувати на те, що його потрібно розглядати принаймні на кількох ієрархічних рівнях: як готовність до певного сприйняття ситуації як афектогенної, як готовність до певного більш-менш усвідомленого захисного реагування, як готовність до конкретного вчинку (наприклад, агресивної розрядки у вигляді автоагресії чи агресії щодо іншої особи).

Іншим аспектом розгляду афективної поведінки є «реакція повз», коли суб'єкт розряджається не на безпосередній подразник, а на сторонній об'єкт. Відтак спостерігається відтермінованість розрядки на час, необхідний для накопичення афекту. Інколи об'єктом може стати й безпосереднє джерело дискомфорту, але тільки в тому разі, коли воно припиняє бути безпосереднім афектогеном. Для пояснення такої невідповідності поведінкової реакції настановами варто звернутися до пояснення парадоксу Р. Лап'єра. Тому за дослідження настановної сфери індивіда потрібно проаналізувати міру узгодженості його настанов різного рівня, зокрема настанов, спрямованих на ситуацію і на об'єкт.

Експертно досліджуючи диспозиційні настанови, необхідно дослідити саме стійкість стримуючих соціальних настанов з огляду на ригідність-лабільність індивіда для встановлення можливості наявності феномена кумуляції афекту, а у разі судової експертизи має сенс дослідження ще і показників інтрапунітивності–екстрапунітивності, щоб виявити, чи автоматична афективна реакція у цієї особи в принципі схильна спрямовуватися на сторонній об'єкт.

Висновки. В стані викривленого афективним забарвленням сприйняття, особа сприймає навколишню дійсність більш-менш суб'єктивно, відповідно до сталих внутрішніх «гіпотез», які їй виступають детермінантами включення відповідних стереотипних мало усвідомлюваних і тому неконтрольованих форм реагування. Тому афективні поведінкові прояви можуть неочікувано для особи виникати як реакція на малозначущий, із об'єктивної точки зору, зовнішній стимул за схемою «останньої краплі». Реакція накопичення афекту чи «реакція повз» зумовлена соціальними настановами, що в конкретний момент все ж таки не дозволяють людині вільно розрядитися, а стримують розрядку, доки вистачає сили. Натомість, без розрядки афект поступово акумулюється до критичного значення і врешті-решт знаходить вихід залежно від сили соціальних настанов індивіда (атитюдів), характеристик фіксованих настанов, які визначаються незмінними індивідуальними механізмами формування елементарних настанов, та особливостей ситуації або на нейтральний об'єкт, або ж на себе, або, на первинне джерело дискомфорту. Іншими словами,

накопичення афекту пояснюється силою соціальних стримуючих настанов, стійкість яких пов'язана зі стійкістю нервових процесів. Тому для переведення проблеми в практичну площину, а саме – в сферу можливості визначення імовірності виникнення у індивіда відстроченого кумулятивного афекту та безпосередньої форми його актуалізації в ході експертного дослідження, слід зорієнтувати дослідження на такі напрями:

1. Визначення індивідуальних емоційних, когнітивних і поведінкових настанов, їх ієрархії та рівня їх узгодженості.
2. З'ясування соціальних стримувальних настанов контролю, їх сили та міри виснаженості залежно від психотравматичної ситуації.
3. Співвіднесення конкретної інкримінованої ситуації рівню активності відповідних диспозиційних настанов (оцінки ситуації, настановна поведінкова реакція, соціальні стримуючі настанови та безпосередня форма афективної розрядки) на тлі індивідуально-психологічних особливостей (зокрема показників інтрапунітивності-екстрапунітивності) та індивідуальних характеристик формування елементарної первинної настановної активності за методикою, розробленою Д.М. Узнадзе.

1. Allport G. Attitudes / Gordon Allport // Handbook of social psychology; [eds. C. M. Murchison]. – Worcester: Clark Univ. Press, 1935. – P. 798–844.

2. Thomas W.Y. The Polish Peasant in Europe and America / W.Y. Thomas, F. Znaniecki. – Boston: Bador, 1918. – Vol. 1. – 386 p.

3. Heider F. The psychology of interpersonal relations / Fritz Heider. – New York: John Wiley & Sons, 1958. – 246 p.

4. Greenwald A. G. On Defining Attitude and Attitude Theory // Psychological Foundations of Attitudes / A.G. Greenwald, T. Brock; [eds. T. Ostrom]. – New York: Academic Press, 1968. – P. 123–124.

5. Корнев М.Н. Соціальна психологія: підручник / М.Н. Корнев, А.Б. Коваленко. – К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1995. – 304 с.

6. Jaspers J. Nature and Measurement of Attitudes // Introducing Social Psychology / J. Jaspers; [eds. H. Tajfel, C. Frasers]. – Hammondsport. – 1978. – P. 273–284.

7. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. - М.: Аспект-Пресс, 2000. – 376 с.

8. Борзикова Л. Аттитюды и их связь с поведением: обзор исследований в США / Л. Борзикова, А. Семенова // Социальная психология за рубежом. – 1974. – Вып. 1. – С. 78–91.

9. Readings in attitude theory and measurement / [eds. M. Fishbein]. – New York: Wiley, 1967. – 168 p.

10. Миллер Д. План и структура поведения / Д. Миллер, Ю. Галантер; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1965. – 238 с.

11. Бочоришвили А. К методологии психологии / Ангия Тадеозович Бочоришвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1966. – 176 с.

12. Krech D. Individual in society / D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballachey. – New York: McGraw-Hill, 1962. – 168 p.

13. Савка І.М. Аналіз теоретичних підходів до розуміння поняття «установка» в психологічній науці / І.М. Савка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 1. – С. 62–75. – (Серія «Психологічна»).

14. Асмолов А.Г. Деятельность и установка / Александр Григорьевич Асмолов. – М.: МГУ, 1979. – 151 с.

15. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / Владимир Александрович Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89–105.

16. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Шота Александрович Надирашвили. – Тб.: Мецниереба, 1974. – 170 с.

17. Ратинов А.Р. Личность преступника: психологические аспекты / Александр Рувимович Ратинов // Новая Конституция и актуальные вопросы борьбы с преступностью. – Тб.: Мецниереба, 1979. – С. 160–168.

18. Smith M.B. Opinions and Personality / M.B. Smith, Y.S. Bruner, R.W. White. – New York: Wiley, 1956. – 128 p.

19. Sherif M. The Psychology of Attitudes / M. Sherif, H. Cantril // Psychol. Review. – 1945. – № 52. – P. 295–319. Sherif M. The Psychology of Attitudes / M. Sherif, H. Cantril // Psychol. Review. – 1945. – № 52. – P. 295–319.

20. Osgood C.E. The Measurement of Meaning / C.E. Osgood, G. Suci, P. Tannenbaum. – Urbana: University of Illinois Press, 1957. – 520 p.

21. Ferguson J.W. Primary Social Attitudes / J.W. Ferguson // Psycholol. – 1939. – № 36. – P. 57–63.

22. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки / Дмитрий Николаевич Узнадзе. – Тб.: АН Груз. ССР, 1961. – 210 с.

23. Надирашвили Ш.А. Закономерности формирования и действия установок различных уровней / Шота Александрович Надирашвили, под общ. ред. А. С. Прангишвили и др. // Бессознательное. Природа. Функции. Методы исследования: в 3 т. – Тб.: Мецниереба, 1978. – Т. 1. – С. 110–124.

24. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования / Дмитрий Николаевич Узнадзе. – М.: Наука, 1966. – 451 с.

Савка И.М. Установка как фактор кумулятивного физиологического аффекта

Производится теоретический анализ подходов отечественных и зарубежных авторов к понятию «установка» с точки зрения возможности их использования для объяснения феномена кумулятивного физиологического аффекта и построения исследования по определению предрасположенности индивида к кумуляции напряжения на первой фазе физиологического аффекта.

Ключевые слова: *быстротекущий физиологический аффект, кумулятивный физиологический аффект, установочная сфера личности, социальная установка или аттитюд, личностная гипотеза, контроль, фиксированная установка первичная установка.*

Savka I.M. Guideline as a factor of cumulative physiological affect

The article deals with theoretical approaches of foreign and native authors to the notion «guideline» in terms of its application to the explanation of cumulative physiological affect phenomenon and research construction directed to defining the individual susceptibility to cumulation of tension at the first phase of physiological affect.

Key words: *transient physiological affect, cumulative physiological affect, personality guideline field, social guideline, personal hypothesis, control, fixed guideline, primary guideline.*

УДК 316.347

О.В. Сав'юк

**ПРОБЛЕМА КСЕНОФОБІЇ ТА РАСИЗМУ В УКРАЇНІ:
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Проаналізовано прояви ксенофобії та расизму в Україні. Простежено динаміку змін цих явищ в українському суспільстві за роки незалежності. На основі розробленого автором інструментарію соціологічного дослідження здійснено аналіз ставлення студентської та курсантської молоді Івано-Франківська до інших культур, іноземних громадян, що навчаються та працюють в Україні.

Ключові слова: *ксенофобія, расизм, дискримінація, скінхеდი.*

Постановка проблеми. Всі народи мають право на самовизначення. Згідно з цим правом вони встановлюють політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток, проголошує ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. З цього та інших визнаних у світі документів очевидне право кожного народу на створення власної держави або ж на певне виокремлення в межах складного державного утворення. Окрім того, всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що ґрунтуються на міжнародному економічному співробітництві, застосованому на принципі взаємної вигоди та міжнародному праві. Жоден народ не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

Останні тенденції розвитку сучасної суспільно-політичної ситуації у світі свідчать про те, що загроза появи масової ксенофобії набуває дедалі небезпечніших форм. Неонацизм, антисемітизм, дискримінація за етнічною, расовою та іншими ознаками породжують етносепаратистські конфлікти, агресію між людьми різних культур і віроспо-